

संघीचीन

(साहित्य-समाज-संस्कृति और राजनीति के खुले मंच की अद्वा वार्षिक-अव्यावसायिक पत्रिका)

पीयर रिव्यूड व यू. जी. सी. केयर लिस्ट में सम्मिलित जर्नल

31

- वर्ष- 15 ● अंक-31 ● अप्रैल-जून 2022 ● पृष्ठांक 69 ● मूल्य 100 रुपए
- प्रधान संपादक - देवेश ठाकुर ● संपादक - डॉ. सतीश पांडेय

समीचीन

(साहित्य-समाज-संस्कृति और राजनीति के खुले मंच की त्रैमासिक-अव्यावसायिक पत्रिका)
पीयर रिव्यू व यू. जी. सी. केयर लिस्ट में सम्मिलित जर्नल

प्रबंध संपादिका :

डॉ. रोहिणी शिवबालन

प्रधान संपादक-प्रकाशक :

डॉ. देवेश ठाकुर

संपादक :

डॉ. सतीश पांडेय

संयुक्त संपादक :

डॉ. प्रवीण चंद्र बिष्ट

डिजिटल संपादक :

डॉ. मनीष कुमार मिश्र

संपादकीय-संपर्क :

बी-23, हिमालय सोसाइटी, असलफा,
घाटकोपर (प.), मुंबई-400 084.

टेलिफोन : 25161446

Email: sameecheen@gmail.com
website-www.sameecheen.com

विशेष :

'समीचीन' में प्रकाशित रचनाओं में व्यक्त
विचार संबद्ध रचनाकारों के हैं। संपादक-
प्रकाशक की उनसे सहमति आवश्यक नहीं है।
सभी विवादों का न्याय-क्षेत्र मात्र मुंबई होगा।
सभी पदाधिकारी पूर्णरूप से अवैतनिक।

परीक्षक विद्वत मंडल : (Peer Review Team)

- 1) प्रोफेसर ताकेशी फुजिर्झ
अध्यक्ष, हिंदी विभाग
टोक्यो यूनिवर्सिटी फॉर फॉरेन स्टडीज, टोक्यो।
- 2) प्रो. (डॉ.) देवेन्द्र चौबे
जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालय, नई दिल्ली।
- 3) प्रो. (डॉ.) वशिष्ठ अनूप
हिन्दी विभाग, काशी हिंदू विवि., वाराणसी, (उ.प्र.)
- 4) डॉ. नरेन्द्र मिश्र
प्रो. हिंदी, मानविकी विद्यापीठ, इग्नू मैदानगढ़ी, दिल्ली 110068
- 5) प्रो. (डॉ.) करुणाशंकर उपाध्याय
प्रोफेसर, हिन्दी विभाग, मुंबई विश्वविद्यालय, मुंबई।
- 6) डॉ. अनिल सिंह
अध्यक्ष, हिन्दी अध्ययन मंडल, मुंबई विश्वविद्यालय, मुंबई।
- 7) प्रो. (डॉ.) सदानन्द भोसले
प्रोफेसर, हिन्दी विभाग, सविरीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे।
- 8) प्रो. (डॉ.) शरेशचंद्र चुलकीमठ
पूर्व अध्यक्ष, हिन्दी विभाग, कर्नाटक विश्वविद्यालय, धारवाढ़।
- 9) डॉ. अरुणा दुबलिश
पूर्व प्राचार्य, कनोहरलाल महिला स्नातकोत्तर महाविद्यालय,
मेरठ (उ.प्र.)

स्वामी, मुद्रक, प्रकाशक : देवेश ठाकुर ने प्रिंटोग्राफी सिस्टम (इंडिया) प्रा. लि., 13/डी, कुर्ला इंडस्ट्रियल एस्टेट,
नारी सेवा सदन रोड, नारायण नगर, घाटकोपर (प.) मुंबई-400 086 में छपवाकर बी-23, हिमालय सोसाइटी,
असलफा, घाटकोपर (प.), मुंबई-400084 से प्रकाशित किया।

● वर्ष —15 ● अंक— 31 ● अप्रैल—जून 2022 ● पूर्णक— 66 ● मूल्य 100 रुपए

सहयोग : एक प्रति रु. 100/-, वार्षिक रु. 400/-, पंच वार्षिक रु. 2000/-

सीधे समीचीन के खाते में भेजने के लिए : खातेधारक का नाम : समीचीन / sameecheen

A/C No. 60330431138, Bank of Maharashtra,

Dr. Ambedkar Road, Dadar, Mumbai. IFSC : MAHB0000045

पान नं.	अ. क्र.	शोधनिबंधाचे नाव	लेखकाचे नाव	पान नं.
१०८-११५	२७.	मराठाकालीन कुलकर्णी वतन एक दिव्य	प्रा. डॉ. पाथरकर एस.व्ही., इतिहास विभाग प्रमुख, शेठ ज. नौ. पालीवाला महाविद्यालय, पाली, ता. सुधागड, जि. रायगड.	१५१-१५३
	२८.	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील ठाणे जिल्ह्यामधील स्थियांचे योगदान	डॉ. सुजाता सचिन कुलकर्णी, कोकण ज्ञानपीठ, कर्जत कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, कर्जत, रायगड	१५४-१५९
११६-१२०	२९.	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील लोकमान्य टिळकांचे योगदान	डॉ. राजश्री प्रदीप कदम डॉ. तात्यासाहेब नातू कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय मार्गता म्हाने	१६०-१६४
१२१-१२६	३०.	विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुक आणि भारतीय अर्थव्यवस्था एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. डॉ. डी. डी. भोसले, अर्थशास्त्र विभाग, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड	१६५-१७२
	३१.	कर्णबिधिरांना भेडसावणाऱ्या समस्यांचा आढावा	डॉ. क्रांती सुहास बोरावके (मार्गदर्शक) सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय, नवी सांगवी, पुणे २७.	१७३-१७७
१२७-१३१	३२.	सांगली आणि कोल्हापूर जिल्ह्यातील नैसर्गिक आपत्ती (महापूर)	डॉ. अनिल विजय शितोळे, मार्गदर्शक, अर्थशास्त्र विभाग, एकनाथ सीताराम दिवेकर महाविद्यालय, वरवंड ता. दौँड, जि. पुणे. महेशकुमार विष्णु साळुंखे संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.	१७८-१८२
१३२-१३६	३३.	महाराष्ट्रातील विभागीय प्रादेशिक असमतोल	डॉ. विशाल भाऊसाहेब पावसे (मार्गदर्शक) अर्थशास्त्र विभाग वाघेरे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय सासवड ता. पुरंदर जि. पुणे वैशाली दिनकर कानवडे (संशोधक विद्यार्थी) पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे प्रा. रामकृष्ण मोरे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकुर्डी, ता. जि. पुणे वैशाली दिनकर कानवडे (संशोधक विद्यार्थी) पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे प्रा. रामकृष्ण मोरे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकुर्डी, ता. जि. पुणे	१८३-१८८
१४५-१५०	३४.			

मराठाकालीन कुलकर्णी वतन एक दिव्य

प्रा. डॉ. पाथरकर एस.व्ही.

(इतिहास विभाग प्रमुख), शेठ ज. नौ. पालीवाला महाविद्यालय,
पाली, ता. सुधागड, जि. रायगड.

गोषवारा:

शिवकाळात मराठी समाजात वतनास फार मोठी प्रतिष्ठा होती. पाटीलकी, कुलकर्णी, सरकुलकर्णी, देशमुखी, सरदेशमुखी असे अनेक प्रकारची वतने समाजात अस्तित्वात होती. शिवकाळ व पेशवेकाळाचा अभ्यास करताना असे दिसून येते की महाराष्ट्रातील असंख्य खेड्यातील कारभार हा पुरातन काळापासून जशा पद्धतीने चालत होता. तसाच तो शिवकाळात व नंतरही चालू होता. खेडे म्हणजे एक स्वयंपूर्ण असे छोटे राज्यच असे पाटील, कुलकर्णी हि खेड्यातील वतनदार मंडळी होती. कुलकर्णी हा गावाचा दुसरा महत्वाचा मुलकी अधिकारी होता. त्याच्याकडे सर्व दफतर असे पाटलाच्या सर्व कामात त्याला कुलकर्णी मदत करत असत. शेतीचे उत्पन्न वाढविण्याकडे विशेष लक्ष द्यावे लागत असे एकच कुलकर्णी बच्याच गावाचे हिशोब ठेवत असे कुलकर्णी हे वतन वंशपरंपरागत असे व त्याला अनेक अडचणीना सामरे जावे लागत असे.

Keywords: कुलकर्णी, हिशोबातील प्रमाणिपणाबद्दल कुलकर्ण्याला शासन, हुजुरदार

प्रस्तावना:

मराठा कालीन समाजिक रचना पाहताना. खेडेगावात पाटील व कुलकर्णी अशा दोघांना मानाचे स्थान होते. त्यात ही पहिला मान पाटलाचा व त्यानंतर दुसरा मान कुलकर्ण्याचा होता. खेडेगावात पाटील हा गावाचा प्रमुख असे व जमीनमहसूल गोळा करत असे. त्याला हिशोब ठेवण्याचे काम कुलकर्णी या अधिकारी करीत असे त्या संदर्भातील माहिती खालील प्रमाणे.

उद्दिष्ट:

१. शिवकाळ व पेशवेकाळातील जमिनीचा हिशोब तपासणे.
२. खेड्यातील सामाजिक रचनाचे व्यवस्थापन करणे.

कुलकर्णी:

प्राचीन ग्रामसंस्थेतील एक अधिकारी व वतनदार. त्याला मिळालेल्या वतनाला 'लिखनवृत्ती' म्हणत असत. हे वतन सु. एक हजार वर्षांचे जुने असावे, असे मानतात. गावातील एकूण जमिनीचा पंचविसावा हिस्सा पाटील, कुळकर्णी व चौगुला यांना इनाम देण्याची वहिवाट होती. यांना जमिनीवर शेतसारा नसे. गाव-पाटलाचा लेखक मदतनीस या नात्याने गावाच्या वसुलाचा हिशोब ठेवण्याचे काम कुळकर्ण्याकडे असे. किल+करण या सामाजिक शब्दावरून कुळकर्णी हा शब्द बनला असून कुल म्हणजे जमिनीचा भाग वा शेतकरी व करण म्हणजे लिखनवृत्ती होय. कुळवार हिशोब लिहिणारा तो कुळकर्णी, असेही त्याचे व्यवसायानुरूप वतननाम बनले असावे. याला स्थलपरत्वे 'पटवारी' अथवा 'पांडिया' म्हणतात. बहुधा कुळकर्णी ब्राह्मण असत; परंतु प्रभु मराठे, लिंगायत व मुसलमान या ज्ञातीतही कुळकर्णी वतनदार आढळतात.⁽¹⁾ शिवकालात यांना दोन चवाळी, जोडा, मुंडासे, धोतरजोडी, रूमाल, पासोडी वरैरे हक्कबाबी असत. यांशिवाय गावातील धंदेवाल्यांकडून तेल, पाने, सुपारी, गूळ, केळी इ. मुशाहिरा मिळे. गावाचे दसर, शिवाराचे कमाल क्षेत्र, आकार व वर्णन ह्यांचा आकारबंद, शेतवारपत्रक, लावणीपत्रक, पडपत्रक, वसुलीबाकीपत्रक, त्याची फाळणी व जमाखर्च, गुरे-माणसांची गणती वरैरे लेखी कामे तो करी. त्याचा सामाजिक दर्जा चांगला असे. स्वातंत्र्योत्तर काळात ही वतने जाऊन त्याजागी तलाठ्यांची शासनाने नियुक्ती केली.

समीचीन

अप्रैल-जून-२०२२

मराठाकालीन सामाजिक रचना पाहताना खेडेगांवात पाटील व कुलकर्णी अशा दोघांना मानाचे स्थान होते. त्यात ही पहिला गान पाटलाचा व त्यानंतर दुसरा मान कुलकर्ण्याचा होता. खेडेगावात पाटील हा गावाचा प्रमुख असे तो जमिन महसुल गोळा करत असे. त्याचा हिशोब ठेवण्याचे काम कुलकर्णी हा गावाचा दुसरा अधिकारी करीत असे. कुलकर्णी हे एक वतन होते, त्याला मिळालेल्या वतनाला लेखनवृती म्हणत असे, किंवा ग्रामलेखी म्हणजे खेडेगावचा हिशोब लिहिणारा असे. यांचे मुख्य काम गावातील सर्व प्रकारच्या जमिनीचा हिशोब ठेऊन प्रत्येक व्यक्तीच्या नावावर असणाऱ्या जमिनीच्या महसुलाचा जमाखर्च ठेवणे हे काम त्याला करावे लागत असे. प्रत्येक वर्षी जमिनीचा महसुलातून जमा झालेली रक्कम व येणारी रक्कम यांचा हिशोब त्याला सरकार दरबारात दयावा लागत असे. ⁽²⁾

पाटलांच्या कामात मदत करणे हे त्याचे मुख्य काम होते. शेतकरी गावाकडे कसा अकर्षित होईल व गावचे पीक कसे वाढेल याकडे त्याला लक्ष द्यावे लागत असे. प्रत्येक गावात एक कुलकर्णी असलाच पाहिजे असे दिसत नाही. एकच कुलकर्णी गावाचे हिशोब ठेवत असे. कुलकर्ण्याला गावातील जोशीपणाचे काम करावे लागे. जर एखादया कुलकर्ण्याला बरीच कामे आली तर तो आपल्या कामासाठी मुतालिक नावाचा अधिकारी नेमत असे व त्याच्याकडून आपली कामे केली जात असे. ⁽³⁾ कुलकर्णीपणाचे वतन हे वंशपरंपरेने असे. कुलकर्णी साधारणपणे दोनप्रकारचे भ्रष्टाचार करीत असे. त्यापैकी पहिला म्हणजे गावकच्याकडून वर्षातून दोन वेळा कर गोळा करीत असे त्याच्या अशा लबाडीमुळे शेतावर काम करणारी कुळे गाव सोडून पळून जात असत. हे सरकारला माहित झाले म्हणजे या सर्व प्रकरणाची चौकशी केली जात असे. सरकारी आदेशानुसार त्या विभागातील सुभेदार हा अधिकारी ह्या प्रकरणाची चौकशी करण्यासाठी एक कारकून व शिपाई पाठवला जात असे. त्या प्रसंगी आपण गावाच्या भल्यासाठी महत्त्वाच्या सुधारणा केल्याचे तो सांगत असे व त्या सर्व खर्चाचा अंदाज घेऊन राहिलेला हिशोब व पैसा सरकारात जमा करावा लागत असे. या प्रसंगी त्याने पुन्हा लबाडी केल्यास त्याचे वतन जप्त केले जाईल अशी त्याला धमकी दिली जात असे. ⁽⁴⁾ यामागे महत्वाचा उद्देश असा होता की, वतनदाराने योग्य पद्धतीने आपले कार्य करावे व गांवातील लोकांना त्रास देवु नये. थोडक्यात गावात शांतता नांदावी, गोधळ निर्माण होऊ नये व गावातील प्रजा दुसरीकडे पळून जाणार नाही यांची काळजी पेशवे काळात सरकार घेत असे. ⁽⁵⁾

पाटलाच्या दृष्टीने व कुलकर्ण्याच्या दृष्टीने बन्याच वेळा त्यांना फार मोठ्या दिव्यातून जावे लागत असे. त्यांचे वतन म्हणजे फार मोठी जबाबदारी होती. जर ठरलेल्या रकमेपेक्षा कमी रक्कम जमा झाली तर त्याची भरपाई पाटील व कुलकर्णी यांनाच करावी लागत असे. ⁽⁶⁾

याशिवाय बन्याच वेळा कुलकर्णी वतनवार शिरजोरीने वागुन ते जनतेला त्रास देत असत. एखादया वतनदार रामोशी किंवा मांग या जमातीला हताशी धरून त्यांच्यामार्फत गावात दरोडा घालत असे व श्रीमंत होण्याचा प्रयत्न करीत असे. असा एखादा कुलकर्णी लबाडी करतो हे सरकारला समजल्यावर त्यांचे वतन जप्त केले जाई. ⁽⁶⁾

हिशोबातील प्रमाणिपणाबद्दल कुलकर्ण्याला शासन केल्याचे काही उदाहरणे आहेत.

उदा: शिवाजीने चेऊलाच्या कुलकर्ण्याला केलेल शासन होय. किंवा अहमदनगर, जिल्हयातील संगमनेरेच्या कुलकर्ण्या विरुद्ध केलेल्या तक्रारीमधून दिसून येते. जर एखादे कुलकर्णी घराणे नष्ट झाले तर एखादा तात्पुरता मुतालिक अधिकारी नेमुन नव्या कुलकर्ण्याच्या शोधात गावकरी असत कुलकर्णीपणाचे वतन अशा वेळेला संबंध गावच्या मालकीचे होत असे व हे वतन विकत घेण्यासाठी जो पैसा दिला जात असे त्याला शेरणी म्हणत. कुलकर्णीपणाचे वतन हे विशेषत: कोकणात व वंशपरंपरागत दिसत नाही. आदिलशाहीच्या अंमलापासुन कोकणात काही गांवाच्या गटासाठी हुजुरदार नावाचा अधिकारी नेमत असत. हुजुरदार हे कुलकर्णी प्रमाणेच काम करत असे. ⁽⁷⁾ म्हणून देशावरील कुलकर्णी व कोकणातील कुलकर्णी यांच्या पद्धतीमध्ये बदल दिसून येतो. पाटला प्रमाणेच कुलकर्ण्याला सुधा काही विशेष हक्क असत. कुलकर्ण्याला काही वतन असे. त्याशिवाय काही रोख रक्कम मिळत समीचीन

असे. त्याचे दस्तऐवज खरेदी करण्यासाठी सरकारातुन पैसा मिळत असे, बारा बलुतेदारापैकी सर्वांनी पाटलानंतर कुलकर्ण्याच्या मान राखावा अशी पद्धत असे. कुलकर्ण्याच्या जनावरांसाठी चारा हक्क परंपरेने मिळत असे.⁽⁸⁾

काही वेळा मूळ कुलकर्णी वतनदार अवर्षणामुळे वतन सोडून आपल्या कुटुंबियांसह दुसरीकडे निघून जात असत अशावेळी ते वतन दुसरा कुलकर्णी येऊन सांभाळत असे. ते वतन पुढे आपल्या ताब्यात रहावे यासाठी धडपड केली जात असे व त्या वतनाच्या बाबतीत सतत कष्ट घेवून तो वतनाची प्रगती घडवून आणीत असे, पण पुढे मूळ वतनदार त्या गावात आला की दोघात खरा कुलकर्णी कोण हयाविषयी संघर्ष निर्माण होत असे. अशाप्रसंगी दोघे वतनदार आपली कागदपत्रे व साक्षीदारांच्या याद्या त्यांच्या साक्षीसंह पेशवै सरकारात सादर करी. त्याप्रसंगी सरकारातून पंचायत भरविली जात असे.⁽⁹⁾

वरील कागदपत्रांचा आढावा घेतांना दोघांची बाजू योग्य आहे हे पाहिल्यानंतर त्यांच्या लक्षात येत असे की, मूळ वतनदार तेथे नसताना त्या वतनाची भराभराट दुसऱ्या वतनदाराने फार कष्ट घेवून केली हे पाहुन ते वतन शेवटी दोघांमध्ये सारखे वाटून दिल्याचे दिसते. याचा अर्थ पेशवेकाळात मानवतावादास फार मोठे महत्व होते. प्रत्येक विचार सहानुभवीने केला जात असे.⁽¹⁰⁾

अशारितीने पेशवेकाळात कुलकर्णीस आपले वतन सांभाळणे किती कठीण होते. त्यात कसे अडथळे निर्माण केले जात व प्रसंगी मूळ वतनदार कसा त्रस्त होत असे हे पाहिले असता त्याचा अधिकारी म्हणजे सुलावरची पोळी होती हे मान्य करावे लागते.

सारांश:

गाव पातळीवरील पाटलाला मदत करणारा व गावाचे संपूर्ण रेकॉर्ड लिहिणारा एक महत्वाचा अधिकारी म्हणजे कुलकर्णी होय. पाटलाप्रमाणे यालापण गावातील सर्व मानमरातब व बलुतेदाराकडून सर्व सेवा मोफत मिळत असे कुलकर्णीच्या जागेवरच आता आधुनिक युगात ग्रामसेवक आणि तलाठी दिसून येतात परंतु मध्ययुगीन कालखंडात कुलकर्णी या वतनदाराला अनेक प्रसंगातून जावे लागत असे.

संदर्भ सुची:

- १) शिवकालीन महाराष्ट्र- डॉ. अनिल कठारे व घोडके
- २) मराठे कालीन संस्था व विचार - गायकवाड, सरदेसाई, थोरात फडके प्रकाशन पृ. ६७
- ३) डॉ. अनिल कठारे-पृ. २८
- ४) शिवकालीन महाराष्ट्र पुणे, अ.रा.कुलकर्णी पुणे राजहंस प्रकाशन
- ५) गावागाडा आत्रे त्रिं. ना. पुणे वरदा प्रकाशन
- ६) मराठेकालीन कोकणचे सामाजिक व आर्थिक जीवन, -पृ. १४०-१४९
(इतिहास संशोधन मंडळ)
- ७) शिवचरित्र साहित्य खंड ३ रा संपादक जोशी श.ना.खेर ग.ह
- ८) पेशवेकालीन सामाजिक व आर्थिक पत्रव्यवहार संपादक ओतोरकर रा.वि.पृ. २८
- ९) करवीर रिपासतीनी कागदपत्रे-२ खंड संपादक- गर्गे
- १०) कुलकर्णी वतन- डॉ.न.शा. तांबोली